

Л.В. Матвеева

АНТИЧНІСТЬ І СУЧАСНІСТЬ

(За творами В.П. Бузескула)

Обаятелен мир древности. В его жизни зерно всего великого, благородного, доблестного, потому что основа его жизни – гордость личности, неприкосновенность личного достоинства.

В. Белинский

СЕРЕД численних праць В. Бузескула найпомітнішими були його публічні виступи, присвячені історії Греції, в яких розглядалися питання впливу античності на вітчизняну культуру. У своїх виступах вчений часто звертався до вітчизняних історичних порівнянь грецької давнини із сучасністю, про що свідчать його статті: “Женский вопрос в Древней Греции”, “Школьное дело у древних греков по новым данным”, “Трения о смертной казни назад тому 2300 с лишком лет”, “Международный третейский суд в древнегреческом мире”.

У вступі до статті про шкільну справу у давніх греків вчений ділиться своїми роздумами про античність та сучасність.

Історик відзначає великий переворот на початку ХХ століття у галузі вивчення античного світу, головним чином історії Греції, де відкрилися цілі культурні епохи. Історичне минуле Греції, матеріальні пам’ятки її багатотисячолітнього життя, археологічний матеріал, надписи, що входили в обіг наукового знання, просунули далеко вперед вивчення й дослідження пам’яток давньокласичного світу. “С другой стороны, – писав Владислав Петрович, – этот античный мир, прежде казавшийся столь особенным, чуждым и далеким, теперь

является нам близким и понятным. Эту Элладу, которая рисовалась воображению прежних историков “страною прекрасных, возвышенно настроенных мужей и юношей, поклоняющихся красоте и живших в мире грез о прекраснейшей жизни, между тем как над ними улыбалось вечно лазуревое небо”, – эту Элладу волнуют, по выражению одного из новых историков, те же жизненные вопросы, которые еще и теперь, отчасти не решенные, занимают каждого мыслящего человека”¹.

У цій статті Владислав Петрович ставив головним питанням те, що в Давній Греції спостерігалися явища, котрі можливо співставити із сучасними. Вже за античних часів точилася політична і соціальна боротьба, існували складні економічні відносини, капіталізм і пролетаріат, висловлювалися комуністичні ідеї. І тоді відбувалися дискусії щодо різних форм правління, вироблялися поняття “громадянина”, свободи і рівності. “Было признано достоинство человеческой личности, – говорил В. Бузескул, – поднимался женский вопрос... Можно было бы привести еще целый ряд примеров если не тождественных – ибо в истории полного тождества не бывает, – то аналогичных явлений и вопросов в мире античном и в мире современном. И тот новый материал, который появляется в таком изобилии за последние десятки лет, открывает нам новые черты сходства и аналогии”².

Статті вченого, публічні виступи сповнені були найновішими матеріалами. Глибоко досліджуючи джерела, В. Бузескул намагався звести їхні показники до загальних теорій, що існували у давніх греків з різних питань їхнього життя, щоб відкрити античний світ і показати з точки зору наближеності до сучасності.

З однієї такої лекції – “Современные темы в античной Греции”³ – та низки праць попередніх років народилася

невелика за розміром монографія “Античность и современность”. Владислав Петрович з великим натхненням починає свою чергову книгу з історії Греції – про ту спадщину, яку залишила сучасникам антична Греція: “Греческий мир оставил современному культурному человечеству великое по своему значению наследие. В произведениях своей литературы и искусства он завещал нам образцы дивной, неувядаемой красоты”⁴. В. Бузескул згадує Ф.Ф. Зелінського, знавця і шанувальника античності, його “изящное выражение” в статті “Венецианский купец и кольцо Нибелунга” з приводу того, що в еллінському світі “впервые предстала перед человечеством, связанным им же скованными узами, упоительная троица – радость, красота и любовь как высшая ценность жизни”.

Історик з гіркотою відзначав, що російське суспільство до останнього часу з холодною байдужістю ставилося до античного світу. Виною тому він вважав ту “класичну” або, вірніше, “граматичну систему”, яка провадилася у 70-х і 80-х роках ХІХ ст. в науковій і викладацькій діяльності і яка здатна була відштовхнути від усього, що нагадувало “незалежний” класицизм. Справді, суха, нещадна толстовська система на тривалий час відвернула від вивчення давньої історії. У кращому випадку за античністю визнавалось естетичне значення, припускалося, що юнацтво “на пути к ярмарке жизни” має проходити “через тихий храм великой классической старины”⁵. Але старовина уявлялася чужою й далекою, а її історія – нецікавою і безжиттєвою.

Владислав Петрович дивився на давнину з інших позицій. “В действительности, – писав історик, – она полна живого интереса. Дело в том, что “великая классическая старина” – не только “тихий храм”; греки не только грезили о прекрасном: они жили также и обыденными, прозаическими интересами; они испытали борьбу политическую и социальную; перед ними стояли жгучие вопросы, жизненные проблемы, сходные с теми, которые занимают современное человечество, – проблемы “вечные”, и они трудились и волновались над их разрешением, не говоря уже о том, что они создали рациональную науку, приемы критического исследования. Таким образом,

отношение античного мира к современному мы можем рассматривать не только имея в виду, как много первый дал второму, как античность отражается в современности, но и наоборот – как много в античном мире “современного”, такого, что считается принадлежностью нашего времени”⁶.

Своє дослідження у заданому напрямку В. Бузескул почав з характеристики держави Греції, її моральних основ, розуміння поняття громадянина. Розглядалися форми правління. Приділялась увага характеристичі демократії, свободи і рівноправності в теорії і на практиці.

Давня держава Греція, здавалось, багато в чому відрізнялася від сучасності, маючи державою – місто з невеликою територією. Але якщо розглядати її підвалини, її завдання, то, поряд з відмінністю, писав В. Бузескул, помітимо “много нам близкого, сходного с современным правовым государством”. Історик визнавав однією з характерних схожих рис давніх греків – пошуки правди і справедливості, вважаючи, що держава – будівничий усього цього.

Посилаючись на Платона і Арістотеля, Владислав Петрович наступну рису держави в Греції вбачав у наявності морального підґрунтя в державі, яке може існувати тільки тоді, коли в ньому панує право, тобто сором, совість, моральні почуття і справедливість. Платон вважав, що держава виникає за матеріальних вимог людини, але головне завдання державних діячів – вбачав у сприянні моральному удосконаленню людини. “По Аристотелю, всякое государство – продукт естественного процесса, естественного развития, и человек по природе своей – существо политическое. Государство возникает ради потребности жизни, для достижения самодовлеющего существования. Но этого мало: целью его служит благая жизнь; государство создается не только для того, чтобы люди могли жить, но и для того, чтобы они могли жить счастливо и прекрасно”⁷.

Привабливою рисою давньої держави було поняття особистості. В наші дні (ХХІ століття), коли це поняття стерлося з пам’яті державних мужів, особливо приємно читати слова В. Белінського: “Обаятелен мир древности. В его жизни зерно всего великого, благородного, доблестного, потому что основа его жизни – гордость личности,

неприкосновенность личного достоинства”⁸. Греки ставили особистість високо, так само і поняття честі, яке, за Ксенофонт, вважали великою справою людини.

До цього тісно долучається і поняття “грек-громадянин”. Участь в управлінні – необхідна приналежність громадянина Греції. Особливо важливою є ідея розподілу влади, що була відома грекам. Аристотель говорить у своїй “Політиці” про три влади – законодавчу, адміністративну і судову. Може, сучасним “владолоубам” слід згадати і прислухатися до слів давнього мислителя, який писав, що будь-який державний устрій має названі три елементи і вони становлять підґрунтя кожної з форм правління. “От соотношения их зависит благосостояние государства; да и самое различие отдельных форм государственного строя обусловлено различной организацией каждого из этих элементов”⁹. За Демокритом, влади вибираються для того, щоб творити благо, а не зло.

Античним грекам були знайомі різні форми правління: монархія (за винятком конституційної) і республіки – аристократичні, олігархічні та демократичні. Античному світові була широковідома ідея пропорційного представництва.

Водночас світлі ідеї античності переплітаються з темним царством тиранії. Коли перегортаєш сторінки цієї книги, де йдеться про тиранію у Давній Греції і Владислав Петрович порівнює її з програмою і тактикою Наполеона III, то мимоволі виникає аналогія з добою сталінізму. Один з новітніх істориків Греції, Гольм, – писав В. Бузескул, – називає Гіппарха, сина афінського тирана VI ст. до н.е. Пісістрата, “Лаврентием Великолепным древности...” Сталінський устрій має повну аналогію з давньою тиранією, що описана Аристотелем у його “Політиці”. Звісно, коли Владислав Петрович творив свій нарис, він ще не відчував ознак тиранії свого часу: це прийде пізніше... А тут історик посилається на Аристотеля й пише: “Когда Аристотель говорит о тирании или, как мы теперь сказали бы, об «узурпаторе», о том, какими средствами он поддерживает свою власть, и отмечает обычный способ действий тиранов: устранение выдающихся независимых личностей; старание все выведать; развитие шпионства; недозволение

общественных организаций и школ; стремление подавить солидарность, чтобы все оставались чужими друг другу, вселить в граждан взаимное недоверие, малодушие, чтобы лишить их политической энергии; ведение войн, чтобы подданные были заняты и нуждались в сильной власти, или когда Аристотель изображает противоположный способ действий тирана – старание носить облик правителя, пекущегося об интересах массы и т.д., то кажется, как будто древний философ предначертывает программу”.

В. Бузескул зупиняється на демократичних формах правління. Історик виділяє характерну рису історіографії V ст. до н.е., де переважає негативне ставлення до демократії. Вчений називає давніх мислителів, олігархічний трактат – так звану псевдо-Ксенофонову “Афинскую Политику”, просякнуту зненавистю до демосу та афінської демократії, – першу політичну працю, яка дійшла до сучасності. Автор її на той час був невідомий, але, як відзначає Владислав Петрович, стосовно до афінської демократії і поглядів олігарха вона надзвичайно цікава. У трактаті виливається непримиренна зненависть до демократії і в той же час визнається дивна доцільність, з якою побудована ця демократія, органічний зв’язок між різними її сторонами, станом суспільства, установами і загальним напрямком політики.

“По Платону, – пише В. Бузескул, – в демократии все пользуются полной свободой, каждый может делать все, что хочет... Демократия кажется прекраснейшей формой правления... Она заключает в себе все роды правления... Тут все можно попирашь ногами, лишь бы ладить с народом. Это – образ правления приятный, анархический и пестрый, предоставляющий равенство равным и неравным. Все понятия извращены. Наглость, своеволие, распутство и бесчинство восхваляются и называются прекраснейшими именами: наглость – образованностью, своеволие – свободой, распутство – великолепием, бесстыдство – мужеством. Демократический тип – это пестрый человек; нет в его жизни ни порядка, ни закона. Демократия вырождается в тиранию. Ее губит ненасытная жажда свободы, подобно тому, как олигархию губит ненасытная жажда богатства”¹⁰.

Ось образний вислів В. Бузескула, що стосується сучасної Платону держави: це “корабль, на котором пассажиры спорят за власть”, каждый знающий и незнающий считает себя призванным управлять кораблем, каждый хватается за руль, а знающего и способного кормчего выбрасывают за борт”¹¹.

В. Бузескул вивчав також правові питання: прийняття законів і декретів, покарання, право й сила. Вчений писав, що афіняни усвідомлювали різницю між законом і декретом. Законодавство, порядок прийняття і перегляду законів у них були досить складними і здійснювалися один раз на рік. Владислав Петрович підкреслював, що перегляд законів у Давній Греції відбувався в певний час і кінцеве рішення приймала спеціальна комісія, яка складалася з осіб зрілого віку, пов’язаних присягою.

У книзі “Античность и современность” цікавим є також розділ про існування в Греції міжнародного третейського суду до падіння незалежності Еллади.

Мирне розв’язання міжнародних конфліктів за посередництва третейського суду здавна знайоме грекам. За В. Бузескулом, зародки і перші приклади мирного посередництва і арбітражу виникли у глибоку давнину, ще на Сході, за багато століть до нашої ери, про що свідчать давні історики та новітні відкриття, документи і пам’ятки. Владислав Петрович спростовує думку окремих дослідників, які стверджували, що честь першого формулювання принципу арбітражу й першого його застосування на практиці належить грекам. Але особливістю грецького світу було те, що ідея арбітражу тут втілювалася найбільш яскраво і повно. “В этом мире многочисленных государств-городов, среди борьбы внутренней и внешней, – писав В. Бузескул, – международный третейский суд играл важную роль, нашел себе частое применение на практике, вошел до некоторой степени в систему и облекся в определенные формы. Некоторые из тех постановлений, которые формированы были в наше время Гаагской конвенцией, уже нашли себе осуществление в Греции”¹². Можливо, Владислав Петрович мав на увазі міжнародні конвенції стосовно законів і звичаїв війни, які було прийнято на Першій і Другій мирних конференціях в Гаазі в 1899 році, скликаних

за ініціативою Росії, і 1907 року, де серед прийнятих конвенцій є типові для давніх греків, скажімо такі: щодо мирного вирішення міжнародних суперечок, щодо законів і звичаїв сухопутної війни; щодо морської війни. Особливе значення, як для давніх греків, так і для періоду кінця ХІХ і початку ХХ століття, мала міжнародна угода щодо вирішення суперечок, згідно з якою сторони погоджувалися докласти певних зусиль до того, щоб забезпечити мирне вирішення суперечок. Основними засобами для досягнення цієї мети, як і в давні часи, було посередництво, міжнародні слідчі комісії і міжнародний третейський суд.

Початок арбітражу греки відносили до міфічних часів. Першу спробу застосування арбітражу з метою уникнення війни в історії Греції легенда відносить до середини VIII ст. до н.е. Скоріш за все, на думку В. Бузескула, цілком вірогідні свідчення стосовно арбітражу відносяться до V ст. до н.е.

Досить правдивими є свідчення Плутарха, що в часи Перікла, у вік “Просвещенія”, розквіту культури Греції, в Афінах зроблена була спроба скликати загальноеллінський конгрес із представників усіх міст Греції як у Європі, так і в Азії, програмними питаннями якого мали бути питання культури і заходів щодо підтримки миру і забезпечення безпеки усім тим, хто плаває по морю.

Стосовно арбітражу III–II ст. до н.е. вчені здобували свідчення з надписів, завдяки розкопкам і знахідкам. Надписи були важливим джерелом для вирішення спеціальних питань. Матеріальні пам’ятки і надписи часто містили уривчасті відомості, та все ж зберігали зв’язну історію третейських судів.

В. Бузескул зауважує, що чистими арбітражами відзначались елліністична і римська епохи. Владислав Петрович використовував документи: рішення третейських судів, їхні протоколи, котрі змальовували процедуру арбітражу у греків, – що знайшло своє відображення у згаданій книзі.

В. Бузескул вирізняє численні третейські суди, угоди. В епоху війн, характерну для Греції, такими були угоди щодо запобігання війні, які вчений отримав із творів давніх істориків та з надписів. Приклади

дії міжнародного третейського суду в Греції зустрічались і на континенті Еллади, і на островах Егейського моря, і на узбережжі Малої Азії, і в Сицилії, і на берегах Чорного моря. Звернення до третейського суду здійснювалося з різних причин. “Как бы то ни было, – зазначає Владислав Петрович, – в древне-греческом мире им пользовались сравнительно в большей мере, и он играл тогда сравнительно бoльшую роль, чем в новое время, столь гордящееся своей культурой и нередко смотрящее на античную древность как на далекую, чуждую, «отжившую»”¹³.

Цілковито наблизений до сучасності розділ книги: “Социальная борьба и социальный вопрос в Греции. – Коммунистические идеи. – Государственный социализм”.

Особливо близькою Владиславу Петровичу була основна ідея, запозичена з праці німецького вченого новітнього напрямку професора Пельмана, ревного поборника дослідження соціально-економічних питань давньої Еллади: ті великі життєві питання, перед якими стоїть сучасне суспільство, хвилювали вже давніх. Думки вчених збігалися і підтверджувалися документальними й літературними джерелами. В. Бузескул вказував на те, що у вітчизняних та давніх джерелах виявлено багатий і майже не вивчений матеріал, що висвітлює суспільні та економічні відносини, і Пельман один із перших ним скористався, оцінивши значення поглядів Платона і Арістотеля.

Владислав Петрович знаходить у Фукидіда свідчення про те, що терор і його прийоми були відомі давньому світові. Фукидід наводить приклади жорсткої партійної боротьби на острові Корфу в часи Пелопоннеської війни, коли розігрувалися “жахливі” сцени і серед міжусобиць “извращались понятия, дичало и деморализовалось общество, наблюдались патологические явления”. Фукидід шукав причину міжусобиць, внаслідок яких в державі виникало чимало лиха. Стародавній мудрець вважав головним лихом жадобу влади через корисливість і честолюбство, що породжувало й прагнення до боротьби. Спираючись на праці Фукидіда, Владислав Петрович писав стосовно цього так: “Лица, стоявшие во главе государства, на словах служили общему благу, а на деле

стремились к личным целям. Всяким способом боролись они друг с другом и решались на ужаснейшие злодеяния...”¹⁴ До висловлення Фукидіда вчений долучає слова Платона: “Таким образом, всяческие виды испорченности вследствие междоусобиц водворились среди эллинов, и то добродушное, которое больше всего присуще благородству, было осмеяно и исчезло; возобладало враждебное, недоверчивое отношение друг к другу. Для прекращения вражды не было ни достаточно сильного слова, ни достаточно страшной клятвы...”¹⁵

В стародавні часи великого значення надавалось урегулюванню матеріальних відносин, через які відбувалися суперечки. Владислав Петрович відновлює висловлення Арістотеля, чимало з яких актуальні й тепер у державній політиці країн, що будують свої незалежні держави: “Главный мотив революции – сознание, что существующее распределение материальных благ, почестей и прав несправедливо. Бедность порождает мятежи и преступления, и главная задача государственной мудрости удовлетворительно распределить имущественные блага. Для прочности государства важно обеспечить материальное благосостояние жителей. В демократиях нужно, чтобы демос не был беден. Самый лучший строй – тот, где преобладает средний класс; самое счастливое государство – то, в котором граждане имеют среднее, достаточное состояние”¹⁶.

Не менш цікавим є також розділ згаданої монографії “Государство эллинистической эпохи”, яка характерна поєднанням грецьких і східних начал. Епоха еллінізму відзначалася поширенням культури Греції серед країн Сходу внаслідок завоювань Олександра Великого. Його монархія ознаменувала собою створення цілої низки елліністичних держав, перш за все – Єгипетського царства Птолемеїв. Посилаючись на праці сучасних йому істориків¹⁷, В. Бузескул писав, що елліністичні держави багато в чому ще ближче підходять до держави нового часу, особливо епохи абсолютизму, ніж попередня, чисто еллініська держава – місто.

Елліністична держава була населена різноплемінним населенням. Характерним було те, що монархії були засновані з позиції сили, їх очолювали полководці,

військові люди, і мілітаризм в них відіграв значну роль. Але цим характер еллінських держав не вичерпується. Особливістю їх є панування культу особи. Владислав Петрович підкреслював, що в монархії Олександра Великого і його послідовників вперше в історії виступає абсолютизм типу нового часу. Історик бачить тут той самий принцип, що і в новій Європі часу повного розвитку абсолютизму.

Влада цих монархів, за визначенням В. Бузескула, була спрямована на турботу про матеріальні блага усіх, хто опікується володарем. Водночас ці абсолютні монархи виявляли деспотизм і жорстокість. Як і в епоху абсолютизму, тут можна було бачити сильну централізацію. В. Бузескул мав на увазі переважно Єгипет, який, на його думку, деякими рисами нагадував Візантію.

Характерні особливості життя греко-римського Єгипту, народів Греції розглядаються автором в окремому розділі. У розкритті аналогії з сучасністю, поряд з давніми документальними джерелами, історик віддає перевагу новітнім дослідженням, у яких наводяться численні, дуже прості, а водночас переконливі зіставлення. В. Бузескул відзначає, що ще в глибоку давнину, в епоху крито-мікенської культури, зустрічались явища, що вражали

своєю схожістю з сучасністю. Чим ближче до кінця античного світу, – підкреслював Владислав Петрович, – тим більше накопичувалися матеріали і документи для аналогій між античністю і сучасністю, і, між іншим, матеріали переважно нові, у вигляді надписів, які відкривали, і особливі папіруси.

Поряд з наявністю схожих рис розвитку античного світу і сучасності, про які писав В. Бузескул, вчений застерігав, що задля вірного розуміння цього світу не слід упускати відмінність, стверджуючи, що в історії повної тотожності не буває, є тільки аналогія. Нехай схема розвитку давнього світу і світу західноєвропейського одна і та ж і світ Греції пройшов ті ж стадії розвитку, що і західноєвропейський, але кожний період, кожний народ, поряд із загальними рисами, має свої особливості, йому властиві. “Кроме того, – писав на завершення Владислав Петрович, – надо иметь в виду силу исторического наследия и исторической традиции: прошлое не исчезает бесследно; оно входит как один из могучих составных элементов в новое развитие; оно существует, оно живет вокруг нас, начиная с обломков старины и кончая идеями, учреждениями, культурой вообще”¹⁸.

¹ Бузескул В.П. Школьное дело у древних греков по новым данным // Вестник Европы. – 1911. – Апрель. – С. 88.

² Там само.

³ Бузескул В.П. Античность и современность. – 1924. – С. 5.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 5–6.

⁷ Там само. – С. 9.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 11.

¹⁰ Там само. – С. 19.

¹¹ Там само. – С. 20.

¹² Там само. – С. 36.

¹³ Там само. – С. 56.

¹⁴ Там само. – С. 59.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 66.

¹⁷ Meyer Ed. Alexander d. Grosse und die absolute Monarchie (в його Kleine Schriften. Halle a. S. 1910); Kaerst. Geschichte d. Hellenistischen Zeitalters. Leipz. – Berl. 1910, II; Wilcken. Grundzüge; Wachsmuth. Das Königthum der hellenistischen Zeit, besonders das von Pergamon (Histor. Vierteljahresschr., II, 1919); Кареев Н.И. Монархии древн. Востока и древне-римск. мира. – СПб., 1904.

¹⁸ Бузескул В.П. Античность и современность. – 1924. – С. 143.